Society Reg.No. 15/82 Beed
Public Trust No. F 430, Beed
☎ : 02446-247497

प्रयोग ग्रामीण पुनर्रचनेचा

MANAVLOK'S COLLEGE OF SOCIAL WORK

(NAAC Accredited 'B' Grade)
Ring Road, Ambajogai, Dist. Beed - 431 517

3.3.1

Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC website

Year of publication	Name of the author/s	Title of paper	Name of journal	ISSN number
2017-2018	Dr. Nazir Sheikh	Gramin Samudayachya vikasat Panchwarshik Yojnanche Yogdan Ek Abhyas	Ajanta- peer reviewed Journal	2277-5730
2017-2018	Dr. Rama Pande	A study on issues and Challenges of Physically challenged individuals.	Vidyawarta – International multilingual Reviewed Journal. (UGC Approved)	2319-9318

R.A.Pande
Coordinator IQAC
Manavlok's College of Social Work
Ambajogai Dist. Beed -431517

Principal
Manavlok's College of Social Work
Ambajogai Dist. Beed 431517

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VII | Issue - I | MARATHI | January - March - 2018

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

IMPACT FACTOR / INDEXING
2017 - 5.2
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R), M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

EDITORIAL BOARD

Professor Kaiser Haq
Dept. of English, University of Dhaka.
Dhaka 1000, Bangladesh.

Roderick McCulloch
University of the Sunshine Coast,
Locked Bag 4, Maroochydore DC,
Queensland, 4558 Australia.

Dr. Ashaf Fetoh Eata
College of Art's and Science
Salman Bin Adbul Aziz University, KAS

Dr. Nicholas Loannides
Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor,
Faculty of Computing, North Campus,
London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road,
London, N7 8DB, UK.

Muhammad Mezbah-ul-Islam
Ph.D. (NEHU, India) Assot. Prof. Dept. of
Information Science and Library Management
University of Dhaka, Dhaka - 1000, Bangladesh.

Dr. Meenu Maheshwari
Assit. Prof. & Former Head Dept.
of Commerce & Management
University of Kota, Kota

Dr. S. Sampath
Prof. of Statistics University of Madras
Chennari 600005.

Dr. D. H. Malini Srinivasa Rao
M.B.A., Ph.D., FDP (IIMA)
Assit. Prof. Dept. of Management
Pondicherry University
Karaikal - 609605.

Dr. S. K. Omanwar
Professor and Head, Physics,
Sat Gadge Baba Amravati
University, Amravati.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean, School for Environmental
Sciences, Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar
University Raebareily Road, Lucknow.

Dr. Shekhar Gungurwar
Hindi Dept. Vasantrao Naik
Mahavidyalaya Vasarni, Nanded.

Memon Sohel Md Yusuf
Dept. of Commercce, Nirzwa College
of Technology, Nizwa Oman.

Dr. S. Karunanidhi
Professor & Head,
Dept. of Psychology,
University of Madras.

Prof. Joyanta Borbora
Head Dept. of Sociology,
University, Dibrugarh.

Dr. Walmik Sarwade
HOD Dept. of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad.

Dr. Manoj Dixit
Professor and Head,
Department of Public Administration Director,
Institute of Tourism Studies,
Lucknow University, Lucknow.

Prof. P. T. Srinivasan
Professor and Head,
Dept. of Management Studies,
University of Madras, Chennai.

Dr. P. A. Koli
Professor & Head (Retd.),
Department of Economics,
Shivaji University, Kolhapur.

VOLUME - VII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.2 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
२४	ग्रामीण भागातील पौगंडावस्थेतील मुलींची आरोग्यविषयक सद्यस्थिती **श्रीमती प्राचार्या कुसुम मधाळे**	१३३-१३५
२५	वस्तू व सेवाकर आणि भारतीय अर्थव्यवस्था **रामदास रमेश वसावे** **प्रा. व्ही. बी. मांटे**	१३६-१३८
२६	वस्तू व सेवा कर : एक दृष्टीक्षेप **अर्जुन जोरदार पावरा** **प्रा. हर्षवर्धन दामोदर जाधव**	१३९-१४२
२७	भारतीय संगीत : साज वर्गीकरण **प्रो. रणजीत सिंह**	१४३-१४५
२८	ग्रामीण समुदायाच्या विकासात पंचवार्षिक योजनांचे योगदान: एक अभ्यास **पवार शितल शिवाजी** **प्रा. डॉ. नजिर शेख**	१४६-१५२

VOLUME - VII, ISSUE - 1 - JANUARY - MARCH - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.2 (www.sjifactor.com)

२८. ग्रामीण समुदायाच्या विकासात पंचवार्षिक योजनांचे योगदानः एक अभ्यास

पवार शितल शिवाजी
संशोधक
प्रा. डॉ. नजिर शेख
मार्गदर्शक, मानवलोक समाजविज्ञान महाविद्यालय व संशोधक केंद्र, अंबाजोगाई, जि. बीड.

प्रस्तावना :

ग्रामीण विकास हा विस्तृत शब्द विकासाचाच एक भाग आहे. विकासाच्या दृष्टिकोणातून संपूर्ण जगातील व्यक्ती, कुटुंब, समुदाय तसेच राष्ट्राद्वारे सार्वभौमिक उद्देशांना टिकवून ठेवण्याचे एक प्रणाली आहे. विकास नैसर्गीक रुपात सुध्दा पृथ्वीवर उपस्थित प्राणीमात्रांना नैसर्गिक रुपाने कायम ठेवणे आणि विकासासाठी प्रेरित करतात. विकासाच्या सार्वभौमिक स्वरुपामध्ये सामाजिक उद्देश किंवा सामूहिक विकास हि संकल्पना रुजने खूप महत्त्वाची आहे. वर्तमानात सतत विकासाचे चलन फारच आलेले आहे. पर्यावरण आणि विकासावर सतत वर्तमानातील गरजांची पूर्ती व भविष्यातील क्षमता सोबतच कोणत्याही प्रकारचा समझोता न करता त्यांच्या गरजांची पूर्ती करतो. म्हणूनतर विकास ही एक अशी प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये अपेक्षित सामाजिक उद्देश किंवा विकास सुचकांमध्ये वेळेनुसार कमतरता येत नाही. नैसर्गिक साधने व पर्यावरणासोबत नैसर्गिक पुंजीच्या भांडाराला स्थिर ठेवणे ही कायम विकासाची अट आहे. ग्रामिण विकास हा शब्द ग्रामिणांचे जिवनस्तर सुधारण्यासोबतच ग्रामिण क्षेत्राच्या संपुर्ण विकासाला प्रदर्शीत करतो. ज्यामध्ये कृषि, आणि सहाय्यक हालचाली, ग्रामिण व कुटिर उद्योग, शिल्पकारी, सामाजिक, आर्थिक संरचना, सामुदायिक सेवा आणि सुविधा यापेक्षाही ग्रामिण क्षेत्रातील मानवी संसाधनाच्या विकासाचा समावेश आहे. ग्रामिण विकास ही एक अशी रणनिती आहे. जी विशेष समुहातील लोकांना, ग्रामिण गरीब पुरुष स्त्रियांना समर्थ बनविते त्यांना व त्यांच्या मुलांच्या इच्छा व गरजांपेक्षा अधिक अर्जित करण्यायोग्य बनविते, ज्यामध्ये ग्रामिण क्षेत्रातील गरीब लोकांना उपजिवीका पुर्ण करण्यात मदत मिळते. ज्यामुळे ग्रामिण क्षेत्रात मागणी वाढते आणि विकासाचा लाभ हे लघु व सिमांत शेतकरी, भुमिहीन इत्यादींपर्यंत पोहोचतो.

ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी शासकिय स्तरावर वेगवेगळ्या योजना व उपक्रम राबविण्यात येत असतात. ज्यामधून एकूण निर्देशांकाच्या अंतर्गत टक्केवारीत वाढ करावी, उत्पन्नात वाढ व्हावी, रोजगारात वाढ व्हावी, सामाजिक सुधारणा व्हावी. ह्यासाठी शासनातर्फे केंद्र आणि राज्य सरकार वेगवेगळ्या योजना राबवत असते. ज्यामध्ये मुख्यतः शासकिय स्तरावरील शासनाकडून आयोगाच्या माध्यमातून पंचवार्षिक योजनांची निर्मिती करण्यात आलेली आहे, ज्या तरतुदी अंतर्गत समाजामध्ये रुढी, प्रथा, परम्परा बदलून सामाजिक जिवनात होणारे सातत्याने बदल आणि आवश्यक गरजा च्या पुर्ततेसाठी शासन योजना तयार करीत असते, ज्या की, समाजाला वेगवेगळ्या स्तरापर्यंत पोहोचवून वंचित घटकाला न्याय देण्यासाठी योजनांची अंमलबजावणी होणेही तेवढेच आवश्यक असते. केंद्र शासनाने १९५० पासून ते २०१७ पर्यंत १२ पंचवार्षिक योजना तयार

करण्यात आल्या, ज्यामधून ग्रामिण तथा मागास समाज विकसित व्हावा ह्यासाठी पंचवार्षिक योजनांचे स्वरूप अभ्यासणे खूप महत्त्वाचे आहे.

संशोधनाचा उद्देश :

१. पंचवार्षिक योजनांचा विकासात्मक दृष्टिकोणातून केलेल्या तरतुदींचा आढावा घेणे.

संशोधनाचे गृहितके :

ग्रामीण विकासात पंचवार्षिक योजनांचे योगदान आढळते.

संशोधन तथ्य संकलन पध्दती :

संशोधन कार्यात अभ्यास करत असतांनी संशोधनाला पूर्ण स्वरुपात नेण्यासाठी साहित्य संकलनाची आवश्यकता असते. संशोधकाने सदरील संशोधनात द्वितीय तथ्य संकलनाचा आधार घेवून संशोधन पूर्ण केलेले आहे. ज्यामध्ये पुस्तके, प्रकाशित, अप्रकाशित लेख, संकेतस्थळे, मासिके आदि स्वरुपात द्वितीय तथ्य संकलन पध्दतीचा संशोधनासाठी उपयोग करण्यात आलेला आहे.

ग्रामीण विकासामध्ये पंचवार्षिक योजनांच्या विश्लेषणात्मक रचना पुढील प्रमाणे.

प्रथम पंचवार्षिक योजना :

या योजनेत सामुदायिक विकास कार्यक्रमावर ४६.१९ करोड रुपये खर्च करण्यात आले. या योजनेअंतर्गत भारताची एक चतुर्थांश ग्रामीण जनता अर्थात २१ करोड ग्रामीण जनतेमधून ७.४ करोड लोकसंख्येचा समावेश करण्याचे लक्ष्य होते. या योजनेच्या शेवटपर्यंत सामुदायिक विकास आणि राष्ट्रीय प्रसार सेवा कार्यक्रम १,०७५ विकास खंडामधील १ लाख ४० हजार गावांमध्ये ज्यांची लोकसंख्या ७.७४ करोड होती, तिथे लागू करण्यात आली.

दुसरी पंचवार्षिक योजना :

या योजनअंतर्गत सामुदायिक विकास कार्यक्रमावर जवळपास १९४ करोड रुपये खर्च करण्यात आले. या योजनेत एप्रिल १९६१ पर्यंत संपूर्ण ग्रामीण जनतेला सामुदायिक विकास कार्यक्रमाअंतर्गत समावेश करण्याचा उद्देश होता. परंतु दुसऱ्या योजनेच्या शेवटपर्यंत सामुदायिक विकास कार्यक्रम ३,१३७ पेक्षा जास्त विकास खंडात ज्यात ३ लाख ७० हजार गावांचा समावेश होता, तिथे लागू करण्यात आला. अशाप्रकारे दुसऱ्या योजनेच्या शेवटपर्यंत सामुदायिक विकास कार्यक्रम भारतातील अर्ध्यापेक्षा जास्त भागात पसरलेला होता.

तिसरी पंचवार्षिक योजना :

या योजनेत सामुदायिक विकास कार्यक्रमावर १९४ करोड रुपये खर्च करण्यात आले. शिवाय अशी अपेक्षा केली होती की, १९६३ च्या शेवटपर्यंत सामुदायिक विकास कार्यक्रमाचा प्रसार संपूर्ण ग्रामीण क्षेत्रात लागू होईल. तसेच योजना आयोगाने तिसऱ्या योजनेत अशीही शिफारस केली होती की, सामुदायिक विकास कार्यक्रमात लोकतांत्रिक संस्था विशेषत: ग्रामपंचायत आणि सहकारी संघटनांचे सहकार्य मिळविण्यात यावे. थोडक्यात संपूर्ण भारतात ३,२४२ खंडांची स्थापना तिसऱ्या योजनेच्या शेवटपर्यंत केली होती. १९६८-६९ पर्यंत, ५,२६५ खंड स्थापित करण्यात आले होते. काही राज्यात खंडांचे पुनर्गठन करण्यात आले आणि अशाप्रकारे यांची संख्या ३१ मार्च १९७२ ला ४,८९४ राहिली. यातील ४९२ खंड मागासवर्गीयांचे विकास खंड होते.

चौथी पंचवार्षिक योजना :

या योजने अंतर्गत सुरुवातीला ५,२६५ सामुदायिक विकास खंड होते. पुनर्गठनामुळे यांची संख्या मार्च १९७३ मध्ये ५,१६२ राहिली. या योजनेत सामुदायिक विकास कार्यावर एकूण ५६६ करोड रुपये खर्च झाले. सामुदायिक विकास खंडाच्या मुख्य कर्मचाऱ्यांना तांत्रिक प्रशिक्षण देण्यासाठी मसूरीमध्ये एक केंद्रीय सामुदायिक विकास अध्ययन तसेच शोध संस्था स्थापन करण्यात आली. तसेच सामुदायिक विकासासंबंधी शिक्षण देण्यासाठी देहरादून जवळ राजपूरमध्ये एका संस्थेची स्थापना केली. दुसऱ्या संस्थेत पंचायत राज संस्थेच्या गैरसरकारी अध्ययन व जनपदीय पंचायत अधिकाऱ्यांना ग्रामपंचायतच्या कार्यक्रमासंबंधी प्रशिक्षण दिल्या जाते. या व्यतिरिक्त विकास खंड अधिकाऱ्यांना प्रशिक्षण देण्यासाठी एक अध्ययन केंद्र उघडण्यात आले. सामाजिक शिक्षण संघटनकर्ते व मुख्य सेविकांना प्रशिक्षण देण्यासाठी १३ प्रशिक्षण केंद्राची स्थापना करण्यात आली.

पाचवी पंचवार्षिक योजना :

पाचवी योजना (१९७४-७९) ही अशावेळी बनविण्यात आली, की जेव्हा अर्थव्यवस्थेवर मुद्रास्फितीवर खुप दबाव होता. योजनेचे मुख्य लक्ष्य म्हणजे आत्मनिर्भरता प्राप्त करणे आणि दारिद्र्य रेषेखाली राहणाऱ्या लोकांच्या उपभोग स्तराला उंचावण्यासाठी उपाय करणे योजनेत मुद्रास्फिती दूर नियंत्रण करणे आणि आर्थिक स्थितीत स्थिरता आणण्यासाठी प्राधान्य देण्यात आले. योजनेत राष्ट्रीय उत्पन्न ५.५ % वार्षिक विकासदराचे लक्ष्य निश्चित करण्यात आले. पाचव्या योजना काळात चार वार्षिक योजना पूर्ण करण्यात आल्या. त्यानंतर असा निर्णय घेण्यात आला की, १९७८-७९ च्या वार्षिक योजनेचा नंतर पाचवी योजना समाप्त करण्यात आली. पाच वर्षांसाठी नवीन प्राथमिकता आणि नविन कार्यक्रमासोबत एका नवीन योजनेसाठी काम सुरु करण्यात आले.

या पाचव्या पंचवार्षिक योजनेत सामुदायिक विकासावर २९१.८ करोड रुपये खर्च करण्यात आले. या योजनेत अनेक राज्यात झालेल्या पुनर्गठनानंतर सामुदायिक विकास खंडाची संख्या देशात ५,१२३ झाली.

सहावी पंचवार्षिक योजना :

या योजनेच्या (१९८०-८५) तीन दशकाच्या उपलब्धीची कमतरता लक्षात घेऊन तयार करण्यात आली. या योजनेचा प्रथम उद्देश म्हणजे गरिबी दूर करणे. जेव्हा की हे सुध्दा स्वीकारण्यात आले की, एवढ्या मोठ्या कार्याला पाच वर्षाच्या कमी काळात पूर्ण केल्या जाऊ शकत नाही. सहाव्या योजनेसाठी अशी कार्यपध्दती स्वीकारण्यात आली की, ज्यामुळे कृषी आणि उद्योगाच्या आधारभूत रचनेला सोबत-सोबत मजबूत केल्या जाईल. गुंतवणूक, उत्पादन आणि निर्यातीच्या वाढत्या विकासासाठी संपूर्ण वातावरण तयार होईल आणि या उद्देशासाठी तयार करण्यात आले. विशेष कार्यक्रमामुळे विशेषतः ग्रामीण आणि असंघटित क्षेत्रात रोजगाराच्या संधीत वृध्दी होईल आणि लोकांच्या न्यूनतम गरजा पूर्ण होतील. परस्पर संबंध सर्व समस्यांना वेगवेगळे न घेता संपूर्ण रुपाने सोडविणे, प्रबंध कौशल्य वाढविणे, सर्व क्षेत्राच्या प्रगतीवर बारीक लक्ष ठेवणे आणि स्थानिक स्तरावर विकासाच्या विशेष योजनेत लोकांचे सहकार्य प्राप्त करणे तसेच या योजनांना लवकर आणि प्रभावी रुपाने लागू करण्यावर जोर देण्यात आला.

या योजनेत सामुदायिक विकास आणि सहकारिता कार्यक्रमावर विशेष भर देण्यात आली. या योजनेत सामुदायिक विकास संदर्भात खालील गोष्टीवर जोर देण्यात आला.

अ) प्रशासनिक आणि विकास संस्थांना सुदृढ आणि व्यक्तिसंगत बनविणे.

ब) सामुदायिक विकास आणि पंचायत राज कार्यक्रमांची व्यापक समीक्षा करणे.

क) ग्रामविकासाच्या लहान योजनांना खंड स्तरावर स्थायी, विकेंद्रित आयोजनाचे आधारावर लागू करणे.

ड) राज्य सरकारद्वारा पर्याप्त प्रमाणात अनुदान देणे.

सातवी पंचवार्षिक योजना :

या योजनेत (१९८५-९०) विकास, आधुनिकीकरण, आत्मनिर्भरता आणि सामाजिक न्याय जसे आयोजनाच्या आधारभूत सिध्दांताच्या रचनेमध्ये धान्य उत्पादन आणि रोजगारांच्या संधी वाढविणे आणि उत्पादकतेत वृध्दी जसे आयोजनाच्या आधारभूत सिध्दांताच्या रचनेमध्ये धान्य उत्पादन आणि रोजगाराच्या संधी वाढविणे आणि उत्पादकेत वृध्दी करणारे धोरण व कार्यक्रमावर जोर देण्यात आला होता. योजनेत उत्पादक रोजगार निर्माण करण्यास भर देऊन गरिबीला कमी करणे आणि गाव व खेड्यातील लोकांच्या जीवनस्तरात सुधारणा करण्याचे लक्ष्य होते. उत्पादकता आणि कौशल्यात सुधार झ ालयास पुंजीप्रधान आणि साधनप्रधान वस्तू व सेवांची गुंतवणूक कमी होईल. यातील अधिकतर वस्तू आणि सेवांच्या उपयोग समाजातील सर्व वर्गांद्वारा करण्यात आला. यामुळे स्वदेशी बाजाराचा विस्तार झाला आणि भारतीय अर्थव्यवस्था आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेत अग्रणी जरी राहिली नाही तरी समान स्तरावर आली. संबंधच औद्योगिक योजना तयार करते वेळी नवीन सोयी करताना जास्त गुंतवणुक करण्यापेक्षा क्षमता आणि उत्पादन वाढविणे आणि सुविधांना सुयोग्य बनविण्याकडे अधिक लक्ष देण्यात आले.

आठवी पंचवार्षिक योजना :

ही योजना १ एप्रिल १९९२ पासुन सुरु झाली. या योजनेचा आधार १९९१-९२ चा मूल्य आधार होता. या योजनेचा उद्देश सर्वप्रथम त्या योजनांना पूर्ण करण्याचा होता ज्या आधीपासून सुरु होत्या. या योजनेअंतर्गत भारत सरकारद्वारा जून १९९१ मध्ये सुरु केलेल्या नवीन आर्थिक सुधारांनी अर्थव्यवस्थेला नवीन दिशा प्रदान केली. आर्थिक उदारीकरणाचा अनुकूल प्रभाव हा विकासावर झाला. सर्व महत्त्वपूर्ण क्षेत्रात तेजीने विकास झाला. निर्यातीत सुध्दा उल्लेखनीय वाढ या योजना काळात झाली. या योजनेच्या काळात भारताने बदललेले वातावरण व आंतरराष्ट्रीय वातावरणानुरुप आपल्या धोरणात सहज परिवर्तन करणे, अंतर्निहीत अडचणींना सामना करणे, तसेच सोबतच उपलब्ध संधीने अशाप्रकारे प्रयोगाच्या क्षमतेचा परिचय देणे ज्यामुळे भारताच्या हितांना वृध्दी मिळेल व ते सुरक्षित राहतील.

या योजनेत सामुदायिक विकास कार्यक्रमाच्या अंतर्गत मागासलेले क्षेत्र आणि समाजातील कमजोर वर्गांकडे अधिक लक्ष देण्यात आले. पर्याप्त भोजनाची उपलब्धी, लोकसंख्यावाढीवर नियंत्रण, सार्वजनिक वितरण प्रणालीचे प्रभावी संचालन आणि असे विकास कार्यक्रम जे रोजगार अजून निर्माण करतात. गरिबांची स्थिती सुधारण्याच्या उद्देशाने सुध्दा भाग आहेत. या व्यतिरिक्त प्राथमिक शिक्षणात बालिकांचे नामांकन आणि शिक्षण सोडणाऱ्या मुलांची संख्या कमी करण्याकडे अधिक लक्ष देणे.

संपूर्ण ग्रामीण जनतेसाठी पिण्याचे स्वच्छ पाणी आणि टिकाकरणासहित प्राथमिक आरोग्याच्या सोयी उपलब्ध करणे तसेच मैला ओढण्याच्या प्रथेला पूर्णत: समाप्त करणे सुध्दा या योजनेच्या प्राथमिकतेत होते. खाद्यान्नात स्वावलंबन मिळविणे, कृषीचा विकास व विस्तार करण्याच्या प्राधान्याचा समावेश होता.

नववी पंचवार्षिक योजना (१९९७-२००२):

या योजनेत खालील उद्देशांना प्राथमिकता देण्यात आली,

१. लोकसंख्येच्या वृध्दी दरावर नियंत्रण करणे,
२. २१ व्या शतकाच्या प्रारंभापूर्वी सेवायोजना लक्ष्य प्राप्त करणे आणि सेवायोजनांच्या पर्याप्त संधी निर्माण करणे,
३. पूर्ण साक्षरतेचे लक्ष्य प्राप्त करणे,
४. पिण्याचे पाणी, प्राथमिक आरोग्य सेवांचा प्रबंधन करणे आणि आवाससारख्या मूलभूत न्यूनतम सेवा उपलब्ध करणे आणि उर्जा, वाहतुक, संदेशवहन, सिंचाई सारख्या मूल साधनांचा विकास करणे,
५. पंचायत राज्य संस्था, सहकारिता तसेच स्वयंसेवी गटासारख्या लोकसहभागाच्या संस्थांना प्रसार व विकास करणे,
६. राष्ट्रीय रोजगार हमी योजनेला अशा प्रकारे कार्यान्वित करणे की जेणे करुन गरिबांसाठी रोजगाराच्या अधिक संधीत वाढ करणे इत्यादी.

दहावी पंचवार्षिक योजना :

१ एप्रिल २००२ पासून ही योजना सुरु झाली. या योजनेचा मुख्य उद्देश हा भारतात जागतिकीकरणाच्या मार्गावर सामुहिक विकास करुन भारतात एका व्यापक दृष्टिकोनाच्या समाजाची स्थापना करणे. या योजनेत इतर चार्वोसोबतच मुलांना सन २००३ पर्यंत शाळेत नेवणे आणि योजना काळात (२००२-०७) साक्षरतेच्या प्रमाणात वृध्दी करुन ७५ % करणे तसेच गरिबीच्या प्रमाणात ५ % पर्यंत कमी करणे सम्मीलित होते. या योजनेत सामाजिक समानता आणि रोजगाराच्या संधीना प्राधान्य देण्यात आले. कृषि विकास व सामाजिक न्यायावर सुध्दा भर देण्यात आला.

वरील विवेचनावरुन स्पष्ट होते की, भारताने स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सर्वांगीण विकास केला, परंतु अजूनही पर्याप्त विकास झालेला नाही. हे तर भविष्यच सांगेल की, भारताला विकसित म्हणण्याची संधी किती योजनांनंतर मिळेल, परंतु हे निश्चित आहे की, नियोजित विकास कार्यक्रमामुळे भारत विकास करीत राहील आणि जवळच्या भविष्यात भारताची गणना विकसित देशात होईल.

आकरावी पंचवार्षिक योजना :

आकराव्या पंचवार्षिक योजनेत च्या घडामोडीचा दर हा सरासरी ९ % राखून ठेवण्यात आलेला आहे. २००७-१२ च्या दरम्यान ही पंचवार्षिक योजनेचा कालखंड होता. त्यातील ११ व्या योजनेच्या काळात रोजगार निर्मितीचे उद्दिष्ट ७ कोटीवर ठेवण्यात आलेले आहे. उत्पादन क्षेत्रात रोजगार वाढ करण्यासाठी कामगार धारीत गुंतवणूकी करण्यासाठी चालना देणे लघुउद्योग, मध्यमउद्योग, असंघटित क्षेत्रातील वेगवेगळ्या क्षेत्रामधील रोजगार निर्मितीचे उद्देश गाठणे तसेच माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणावर भर देण्यात आला. त्यासोबत दर्जेदार शिक्षणावरती विशेष लक्ष ठेवण्यात आले. ११ व्या पंचवार्षिक योजनेत पायाभूत सुविधांसोबत आधुनीकीकरणावर व विस्तारीकरणावरही भर देण्याचे नमुद केले आहे. त्यामध्ये रस्ते, लोहमार्ग, बंदर, विमानतळ आणि उर्जा प्रकल्प यांचा विकास दर १० % नेण्याचे ठरवले आहे. ११ व्या पंचवार्षिक योजनेत कृषि क्षेत्राला प्राधान्य देण्यात येणार आहे. मागील पंचवार्षिक योजनेतला शेती संबंधीत विकास दर २ टक्क्यावरुन ४ टक्क्यावर नेण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे.कृषि क्षेत्राचा विकास दर वाढ करुन दुसरी हरीत क्रांती होणे आवश्यक आहे. शेतीसंबंधीत संशोधनावर लक्ष केंद्रीत करणे आवश्यक आहे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबविण्यासाठी कृषि विद्यापीठामध्ये

उत्तम पद्धतींचे शिक्षण व नवीन पिक पद्धतींचा शोध घ्यावा लागेल. शेतकऱ्यांचे आत्महत्येची दखल घेऊन वैद्यनाथन समितीच्या शिफारशीनुसार सहकारी पतपुरवठ्याची पुनर्रचना करण्यात येणार आहे. कृषीमालाला योग्य बाजारपेठ व योग्य भाव ही देण्याचे सुचविण्यात आलेला आहे. ग्रामीण भागातील एकंदर अकराव्या पंचवार्षिक योजनेत विशिष्ट असे ग्रामीण भागाशी शेती हा निगडीत असलेला विषय असून अर्थार्जनाचे एकमेव साधन म्हणून शेतीकडे बघितले जाते.

म्हणून शेती विकसीत करणे जेणे करून ग्रामीण भाग विकसीत होईल हा उद्देश अकराव्या पंचवार्षिक योजनेत समाविष्ट केलेले आहेत.

बारावी पंचवार्षिक योजना :

खालील उद्दिष्टांसाठी बाराव्या पंचवार्षिक योजनेची सुरुवात झाली.

नियोजन आयोगाने १२ व्या पंचवार्षिक योजनेत दरवर्षी १० टक्के आर्थिक वाढीचे लक्ष्य गाठण्याचे लक्ष्य ठेवले आहे, जे २०१२ ते २०१७ पर्यंत चालते भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जागतिक वित्तीय संकटाचा प्रभाव देखील आहे. ११ व्या पंचवार्षिक योजनेत आर्थिक वाढीचा दर ९ टक्क्यावरून ८.१ टक्के करण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले आहे.

बाराव्या पंचवार्षिक योजनेची मार्गदर्शक तत्वे आणि तत्वे यांनी मार्गदर्शन केले आहे जेणेकरून भारतीय अर्थव्यवस्था अल्प कालावधीसाठी पहिल्या तिमाहीत (२०१२-२०१३) ५.५ टक्के वाढीचे दर प्राप्त करू शकेल बाराव्या पंचवार्षिक योजनेचा मुख्य उद्देश म्हणजे उशीरा - लवीक योजना आणि परंपरांना वगळून पायाभूत सुविधा आणि संरचनात्मक प्रकल्पांच्या विकासावर लक्ष केंद्रित करणे.

नियोजन आयोगाने सादर केलेल्या अहवालाप्रमाणे, खाजगी क्षेत्रातील १ लाख कोटी डॉलरच्या खाजगी गुंतवणूकीला आकर्षित करण्याची एक योजना आहे. या मार्फत सरकारवरील उत्पन्नाच्या भार २ टक्क्यांवरून १.५ % पर्यंत खाली आणला जातो.

या योजनेअंतर्गत स्पेशल आयडेन्टिफिकेशन नंबरद्वारे रोख हस्तांतरण सबसिडी उपलब्ध करणे. या योजनेत (बाराव्या पंचवार्षिक योजनेत) कृषी क्षेत्रातील ४ % वाढीचे लक्ष्य गाठण्यात आले आहे. तसेच २०१७ पर्यंत १० % गरीबी कमी करण्यासाठी काम करत आहे.

संशोधनाचे निष्कर्ष :

देशातला सामाजिक असमतोल भरून काढणे हे प्रत्येक शासनाचे जबाबदारीचे काम आहे. भारत स्वतंत्र झाल्याच्या नंतर प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेमध्ये समुदाय विकास ही संकल्पना खूप महत्त्वाची ठरली. शहरी भागाप्रमाणेच ग्रामीण भाग बदलत जावा व ग्रामीण भागातील लोकांच्या आवश्यक गरजा पूर्ण व्हाव्यात यासाठी प्रत्येक पंचवार्षिक मध्ये मांडणी करण्यात आली. पहिली व दुसरी पंचवार्षिक योजना ग्रामीण भागातील समुदायाकरीता जोडलेली आहे. १,४०,००० गावांमध्ये सेवा सुविधा पुरविण्यात आल्या. तिसऱ्या व चौथ्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये सामुदायिक खंड विभागणी करून जिल्हा परिषद व पंचायत समितीची निर्मिती करण्यात आली व विकासाचा दृष्टिकोण ग्रामीण भागाकडे वळला.

पाचव्या आणि सहाव्या योजनेमध्ये शासनाकडून २३९.८ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. तर ग्रामीण भाग व प्रशासन सुदृढ व्हावा, असंघटित कामगारांना संघटित करण्याचे काम सुरु झाले. सातव्या आणि आठव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये ग्रामीण भागातील समुदायांना न्याय मिळावा हि संकल्पना मोठ्या प्रमाणात रुढ झाली. तर सोबतच जागतीकीकरणानंतर सामाजिक

नियंत्रणाच्या संकल्पनाच बदलल्या. नवव्या आणि दहाव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये पिण्याचे पाणी, आरोग्य, सहकार, रोजगार हमी योजना आदि विषय हाताळण्यात आले. अकराव्या आणि बाराव्या पंचवार्षिक योजनेअंतर्गत माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण व्यवस्था सुधारण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले. विकासाचा दर २ टक्क्यावरुन ४ टक्क्यापर्यंत नेण्यासाठी प्रयत्न केले. तसेच शेतकऱ्यांच्या समस्यांवरही पंचवार्षिक योजनेमध्ये काही तरतूदी कराव्या लागल्या, तसेच ग्रामीण भागातील आरोग्य, स्वच्छता, पिण्याची पाणी, अंतर्गत रस्ते व नाल्या त्यासंबंधित पर्यावरण, गावातील शाळा आदि विकासासाठी शासन स्तरावरुन वेगवेगळ्या योजनांची सुरुवात करण्यात आली. त्या माध्यमातून स्मार्ट सिटी संकल्पनेसोबतच स्मार्ट व्हिलेज हि संकल्पना आज देशभर गाजत आहे.

संदर्भ सुची :

१) डॉ. आगलावे प्रदिप (२०११), ग्रामिण व नागरी समाजशास्त्र, साईनाथ प्रकाशन नागपूर.

२) प्रदिपकुमार (२०१२), ग्रामीण विकासात परिदृश्य, यश पब्लिशर्स नागपूर.

३) प्रेरणा (२०११), यशस्वीनी सामाजिक अभियान

४) रंजन कोलंबे (२०१२), मानव संसाधन विकास आणि मानवाधिकार, भगिरथ प्रकाशन पुणे.

५) दगावकर एस.जी. (२०१५), पंचायतराज आणि सामुहिक विकास, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

६) एस.जी.कुलकर्णी (२००४) भारतीय समाजव्यवस्था.(परिमल प्रकाशन, औरंगाबाद)

७) पी. क. कुलकर्णी (२००६) ग्रामीण नागरी समाजशास्त्र परिचय (विद्या प्रकाशन, नागपूर)

८) अर्जुनराव दर्शनकार (१९९३) पंचायत राज व नागरी प्रशासन, कैलाश पब्लिकेशन्स औरंगाबाद.

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

International Multilingual Research Journal

Vidyawarta®

Issue-21, Vol-16 Jan. to March 2018

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

Index

1) Human Rights is essential in fight against HIV/AIDS: Response of Judiciary and ...
Dr. Brajesh Kumar Agarwal || 10

2) Quality Control and Statistics: A Study
Dr. Biradar B. M., Dist. Parbhani || 19

3) WOMEN PSYCHE IN 'DIFFICULT DAUGHTERS' AND 'A MARRIED WOMAN': NOVELS OF MA...
REENA BISHT, NAINITAL || 23

4) IMPACT OF EMERGING TECHNOLOGIES ON ACADEMIC LIBRARIES
Dr.Maya Carvalho, Panaji, Goa || 25

5) DESHPANDE'S NOVEL : AN EXPOSITION OF FEMINIEST TRADITION
Dr. Shraddha Dubey, Ratanpur (C.G.) || 33

6) Institutional Repositories
SURESH ERUKULA & SATEESH KEETHA, Hyderabad || 37

7) Tourism and its impact on Environment
Mr. Santosh C. Gohokar, Dist-Chandrapur || 39

8) Humanism in Mulk Raj Anand's Fiction
Dr. Rashmi Nagwanshi, Distt.- Chhindwara (M.P.) || 43

9) A Study on Issues and Challenges of Physically Challenged Women
Dr. Rama Achyut Pande, Dist. Beed, Maharashtra || 46

10) PORTRAYAL OF THE WORLD OF SLUM DWELLERS AND CHILDREN IN VIKAS SWARUP'S Q...
PROF. ASHUTOSH MANOHAR POPTE, DIST-CHANDRAPUR || 50

11) CONSTITUTIONALITY OF PRE SCHOOL EDUCATION: A SOCIO-LEGAL ANALYSIS
Dr. Ram Shankar Das, Berhampur (Gm), Odisha || 53

12) RIGHT TO HEALTH: INDIAN LEGISLATIVE ENACTMENTS AND INTERNATIONAL DOCUMENTS
DR. K.S. RATHORE, Nainital || 60

13) WOMEN EMPOWERMENT IN RETAIL CHAINS
Sawitri Devi, Bahadurgarh (Haryana) || 68

www.vidyawarta.com/03 http://www.printingarea.blogspot.com

09

A Study on Issues and Challenges of Physically Challenged Women

Dr. Rama Achyut Pande
Manavlok's College of Social Work,
Ambajogai. Dist. Beed, Maharashtra

****

Abstract:-

Social exclusion has several dimensions. It exists in various spheres and in many forms. Exclusion is a discriminatory practice with a particular group of society having denial of opportunity for health care, education, housing, right to participation in social, economic, political and cultural life, the denial of human rights and human dignity. In its simplest understanding social exclusion is lack of access to resources and consequent inability to utilize them. In brief the social exclusion keeps the social groups away from the social justice by denying their human rights and dignity as human being. The present paper focuses on the women with disability the weakest group among weaker section, which is kept away from their human rights and dignity as human being.

Key Words: -

1. Social exclusion
2. Disable women
3. Discrimination
4. Abuse and violence
5. Human rights.

Introduction:-

The concept of social exclusion is seen as covering a remarkable wide range of social and economic problems. Even in the practical context of identifying "The excluded" in France, Rene Lenoir, as secretariat and d'Etatal, Action social of the French Government, spoke of the following as constituting the "Excluded"-a tenth– of the French population: mentally and physically handicapped, suicidal people, aged invalids, abused children, substance abusers, delinquents, single parents, multi problem households, marginal and other social 'misfits' (Amartya-2000-01).

In India, there are several groups and communities that are systematically marginalized from the mainstream society in general and developmental process in particular and were subjects of victimization. Disabled women are among those groups which are marginalized from the mainstream of society.

There is a very close relationship between women and problems, whether she is a deserted one or a widow or single one or disabled. The problems of common women are discussed very often, but the disabled women are rarely taken into consideration, though disabled persons are entitled to enjoy all the human rights as other citizens do. They suffer from being neglected and deprived of these rights. Instead they are looked upon as an object of pity, security and care.

In this regard the universal declaration of human rights is stated very rightly that "All human beings are born free and equal in dignity and rights" nevertheless, this is far from being a reality for more than 500 million disabled persons around the world.

According to the definition contained in the declaration on the rights of disabled persons (1975), the term disabled persons means "any persons unable to ensure by himself or herself, wholly or partly, the necessities of a normal individual and or social life, as a result of a deficiency, either congenital or not in his or her physical or mental capabilities."

The disability of a person may be partial or total, temporary or permanent, physical or mental. It may be visible from outside or may be hidden.

Women with disability have never been given considerable amount of attention. They are continued to remain marginal in India, even though strong feminist and disability rights movements prevailed in India from a very long time. Disabled women's living conditions are always worse than those of other citizens; they are very often isolated and socially marginalized. They face discrimination in virtually all aspects of life.

Hence, in the present study the researcher intended to focus on the types and causes of disability, adjust mental problems, financial problems, problems of discrimination, their access to health and education, their abuse and violence. As women with disabilities are alienated form a separate, neglected sub category within the broader category of women, they should not be deprived from human rights; they should get adequate justice, equality and opportunity as the people without such disabilities.

Objectives of the Study:-

The following objectives have been formulated in order to enrich the existing body of knowledge and to throw a light on the most neglected and excluded group of Indian society.

1) To study the types and causes of disability among women.

2) To study the financial problems of disabled women.

3) To understand disabled women's access to education, health and occupation.

4) To study the problems of disabled women relating to abuse and domestic violence.

Methodology:-

The study was made in eleven areas of Ambajogai town like Damganpura, Raviwarpeth, Satpute Galli, Jiregalli, Bhoigalli, Dhangargalli, Barabhaigalli, Koshtigalli, Lalnagar, Baluticha Mala, Quereshigalli and Samta Nagar,. By applying purposive samplings method 150 respondents were selected by using interview technique.

Findings and Discussion:-

Causes and types of disability:-

Disabled women above 18 years were the respondents of the study. Out of 150 disabled women 67.33% women are having disability by birth. Among the causes of disabilities found in the study the percentage of marriage with relatives is higher i.e. 46.66%. 21.33 percent were due to problems and complications arising during delivery. 12.6% disabilities were found due to problems after delivery. Other causes are due to problems during pregnancy such as lack of taking care during pregnancy, delivery at home. Disabilities found after birth were due to different incidents occurring during life.

Among the types of disabilities found in the studies the percentage of orthopedic handicap is higher i.e. 50.67%. Other genetic causes result into mentally retarded deaf and dumb and blind, low vision, and multiple disabilities.

Health and Food:-

It was found in the study most of the women were deprived of nutritious food that resulted into disability. 14% of women were found with serious diseases along with disability.

Marital Status:-

Married Women (Most of the husbands were also disable)	57
Unmarried	85
Widows	07
Deserted	01
Total	150

In the present study 56% women are unmarried due to their disability. More demand of dowry, lack of education, lack of any other skill training, negligence of parents etc are the reasons. The conditions of widows and deserted disabled women are far worse than those of married disabled women. They are denied from property rights by their in-laws and they are having inferior status in the family and society

as disable women. This doubling discrimination goes beyond a situation of utter social alienation and policy neglect.

Hence, the study proves that the families of disabled women have never given considerable amount of attention for their marriage and education and thus they often denied of their rights to family life which includes right to marry and right to be parent.

Domestic Violence and Abuse:-

Women with disability are vulnerable to innumerable forms of physical, sexual, emotional and financial violence. Violence against women with disabilities can range from neglect to physical abuse to denying them even the traditional roles of marriage and child bearing. They are subjected to innumerable forms of violence and abuse, shame and helplessness.

In the present study 62 percent women are married among them 25 percent are victims of child marriage. 24 percent are subjected to physical violence, 16 percent are subjected to emotional abuse and 25 percent women are subjected to sexual abuse. Sexual abuse includes demanding or expecting sexual activities in return for help. They are also victims of rape, perpetrators of the abuse are family members, friends, neighbors and caretakers. Thus married and unmarried disabled women have to tolerate physical, mental and sexual abuse due to their own disabilities, poverty and their husband's disability. Sufferings of disabilities women are beyond caste and religion, it only because they are women.

Societal Support:-

The major difference is that when a non-disabled woman tries to fight back and gain her position in the society, there is some support system that helps her. But for disabled women, this support system remains inaccessible. Hence in the present study 55.33% women feel that they are burden on the family and society due to the ill treatment available to them in the family and society.

Financial status:-

Out of 150 women only 13 were having their own property. Most of women have no property of their own. 26% of women have annual income below 10,000 rupees. 64.66% of women have no any source of income.

46% women have no BPL cards

44% women have not been recorded as BPL (even though they are under BPL)

46% women don't have disability certificate.

54% of disabled women have certificate of disability but they have no knowledge regarding the facilities available for them.

Members of SHG (Self Help Group):-

Only 13% of women are members of SHGs. Remaining were not aware about SHGs and they have no any savings.

Benefits of Govt. Schemes and Facilities:-

Most of the disabled women 72.67% do not have the benefit of Sanjay Gandhi Niradhar Yojana due the lack of awareness about the scheme. They don't know about other facilities for disables such as reservation in education, reservation in employment, bus pass (1/4), train pass etc.

Education and Occupation :-

One of the instruments through which women come into public life is education, a right that is often denied to them. Education remains a distant dream to them because the disable women are often denied even basic schooling. 66.67% women are found illiterate in present study. 63.39% women say that they are denied schooling due to their sex and disability. Few women are wage earners and some are doing domestic work.

Non availability of schools lack of awareness about availability of educational facilities, gender discrimination, financial problem are some of the causes of their non schooling

Conclusions:-

This study of women with disabilities reveals that the main causes of disabilities are

marriage with relatives, heredity and negligence during pregnancy and after birth, poverty, neglect from society and family. Poor hygienic living conditions, including malnutrition, inaccessi bility to health care.

Orthopedic disability is found higher among the women. Denial of adequate educational facilities has an impact on the entire life of the disabled women. They are forced to be at home and usually have a restricted society circle. They often feel that they are being left behind and therefore feel isolated and lonely. They are not only denied of education due to lack of resources but the main cause is attitude towards disabled girls is negative which creates hurdles in their education.

Women with disabilities are vulnerable to innumerable forms of physical, emotional, financial and sexual abuse. The nature of violence against women with disabilities incorporates an almost endless list of injustice and maltreatment including denial of essential necessities of their bodies, lack of financial control and denial of social contact, employment and community participation. This form of violence makes them helpless, more dependent and is mentally devasting and makes to feel them a burden on the family and society. Rather than sympathy these women need equal treatment as human beings.

Suggestions:-

Study of disabled women from various aspects to be undertaken widely, it is necessary to create awareness among the people, that early detection and treatment can prevent 60% of disability. Social support for disabled women is of utmost importance.

Inclusion of the disabled women in the main stream can bring forth drastic improve ments in their health and personal life. They should be considered as normal, thus must have the right to family like others. The government, community and society and family as a whole should play a supportive role in bringing these women in mainstream. By implementing various schemes, facilities and laws framed for them.

In order to improve the educational condition there is a need to emphasize both provisions at resources as well as change in attitudes. Extension of public education and awareness building efforts about the potential of women with disabilities with appropriate interventions would have a role to play in removing misconceptions about marital, domestic and motherhood roles and in bringing about changes in attitudes.

Coordination between various women study centers and organizations working for women should be more active to put forth the problems of disabled women on the proper platform and give them voice to express their experiences as disabled.

It is necessary to have better coordination between and among the law givers, police personnel and judiciary to understand the victims so that they will be treated with dignity and respect and should get justice.

The society crafted image of disabled women as 'burden'. To change this attitude is the biggest challenge. Amending and implementing the law will not be sufficient. It is important that the institutions like family, state and civil society in general should work together, only then it will be possible to bring in a better world where disabled women can emerge as strong players in the society.

References:-

1. Mehrotra Nilika 2012, Disability, gender and castes marginality, Exclusion and opportunities in Indian Economy Magazine, Women's Link, Delhi

2. Nayarand Mahima 2012, Disability, Education and Distress, Magazine, Women's Link, Delhi

3. Dawn Ranjita 2012, responding to Abuse against women with Disability, Magazine, Women's Link, Delhi

4. Kothari Jayna 2010, The UN convention on Rights of Persons with Disabilities: An Engine for Law Reforms in India.